

Шарқ юлдузи

Ойлик адабий-бадиий, ижтимоий-сиёсий журнал

ЎЗБЕКИСТОН ССР ЁЗУВЧИЛАРИ УЮШМАСИНИНГ ОРГАНИ

4 '1990

59-йил чиқиши

Бош муҳаррир:
Ўткир ҲОШИМОВ

Таҳрир ҳайъати:

Неъмат АМИНОВ
Саид АҲМАД
Салоҳиддин МАМАЖОНОВ
Омон МУХТОРОВ
(бош муҳаррир ўринбосари)
Мурод МУҲАММАД ДЎСТ
Умарали НОРМАТОВ
Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА
Муҳаммад СОЛИҲ
Ҳайриддин СУЛТОНОВ
Зоя ТУМАНОВА
Туроб ТЎЛА

УЙҒУН
Ўлмас УМАРБЕКОВ
Носир ФОЗИЛОВ
(масъул котиб)
Азиз ҚАЮМОВ
Ҳамид ҒУЛОМ

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЁТИ

www.ziyouz.com kutubxonasi

Владимир Ильич Ленин

МИЛЛАТЛАРНИНГ ЎЗ ТАҚДИРИНИ ЎЗИ БЕЛГИЛАШ ҲУҚУҚИ ТЎҒРИСИДА

Асардан парчалар

Доҳий В. И. Ленин туғилганига 120 йил тўлди. Шу муносабат билан унинг бугунги кунда халқимиз такрор-такрор ўқиши лозим бўлган мақолаларидан «Миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш хуқуқи тўғрисида» асаридан айрим парчаларни («В. И. Ленин Ўрта Осиё ва Қозоғистон тўғрисида». Ўзбекистон ССР давлат нашриёти, Тошкент — 1960, 145-213 бетлар асосида) босяпмиз.

Миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши деган масалани марксистчасига ҳал қилишга ҳаракат қилинганда, аввал бу саволнинг ўртага қўйилиши табиийдир...

Миллий ҳаракат Россияда энди пайдо бўлган ҳаракат эмас ва ёлғиз Россияга хос ҳам эмас. Капитализмнинг феодализм устидан узил-кесил ғалаба қилган даври бутун дунёда миллий ҳаракатлар билан боғлиқдир. Бу ҳаракатларнинг иқтисодий асоси шуки, товар ишлаб чиқаришининг тўла ғалабаси учун буржуазия ички бозорни эгаллаши керак, бир тилда сўзлашувчи аҳоли яшайдиган территориялар бир давлат остида бирлашуви ва бу тилнинг тараққийсига тўсқинлик қиладиган барча тўсиқлар бартараф қилиниши, бу тилнинг адабиётида маҳкамланиши керак. Тил кишиларнинг энг муҳим алоқа воситасидир; тилнинг ягоналиги ва унинг бемалол ривожланиб бориши ҳозирги капитализмга мувофиқ келадиган ҳақиқатан эркин ва кенг савдо оборотининг, аҳолининг ҳамма айрим синфларга эркинлик билан ва кенг суръатда тўпланишининг энг муҳим шартларидан бири, ниҳоят, бозор билан барча хўжайин ва хўжайинчалар, сотувчилар билан харидорлар ўртасидаги мустаҳкам алоқанинг шартидир.

Шунинг учун ҳар қандай миллий ҳаракатда ҳам ҳозирги замон капитализмининг бу талабларига энг мувофиқ келадиган миллий давлат тузиш тенденцияси (интилиши) бор. Жуда чуқур иқтисодий факторлар шуни тақозо қилади ва бунга кўра, капитализм даврида давлатнинг бутун Ғарбий Европа учун, ҳаттоки, бутун цивилизацияли дунё учун типик, нормал хили миллий давлатдир.

Бинобарин, агар биз юридик дефинициялар билан ва абстракт таърифлар «ўйлаб чиқариш» билан шуғулланмасдан, миллий ҳаракатларнинг тарихий-иқтисодий шароитларини текшириб, миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилашнинг аҳамияти нима эканини билишни истасак, бу ҳолда биз, албатта, миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши деб, ўзга миллат коллективлари-

www.ziyouz.com kutubxonasi

Умарали Норматов

ҲАЁТ САБОҚЛАРИ

Маълумки, реализм ижтимоий-маънавий тараққиётнинг муайян босқичида, халқ миллат сифатида ўзлигини, ўзи яшаётган дунёни, жамиятни, кечаги кунини, босиб ўтган йўлини чинакамига илмий, ҳаққоний, одилона идрок этиб майли кучайган, шунга ўзида чуқур эҳтиёж сезган бир пайтда ижодий оқим, метод сифатида майдонга келади. Ҳаққонийлик барча ижодий оқимларда қандайдир даражада мавжуд, аммо реализмда у энг юксак тажассумини топади. Реал воқеаликка, ҳаёт ҳақиқатига садоқат реализмнинг етакчи мезонидир. Шу мезонга кўра адабиёт ва санъатда ҳаёт қандай бўлса шундайлигича — жамики қирралари, зиддиятлари, мусбат ва манфий томонлари билан объектив, холис кўрсатилади; ҳақиқат — чин маънода унинг бош қаҳрамонига, ростгўйлик асосий шиорига айланади, чин реалист адиб учун ҳақиқат туйғуси ҳокимият, давлат сиёсатидан, жамиятнинг ҳар қандай тартиботи тазйиқидан, ҳаттоки оллоҳдан ҳам устун туради. У фақат ҳақиқатга сиғинади. Бинобарин, реализмнинг илоҳий қудрати, сеҳрли кучи — ҳаққонийликда, холисликда.

Реалист санъаткор билан даврнинг расмий ҳукмрон мафкураси, шунингдек, у таянадиган, амал қиладиган мафкуравий қараш, ижодкор ғоявий позицияси билан реализмнинг бош принципи — реал воқеликка, ҳаёт ҳақиқатига садоқат, холислик, объективлик орасидаги муносабат ғоят мураккаб, айтиш мумкинки, ҳаёт-мамот масалаларидан биридир. Буюк реалистлар кўп ҳолларда ҳаёт ҳақиқатини, умуминсоний қадриятларни ўз дунёқараши, ғоявий позицияси, ўзи мансуб ижтимоий гуруҳ, синф манфаатидан, даврнинг ҳукмрон мафкураси тазйиқидан юқори қўя билганлар. Ф. Энгельс ёзади: «Бальзак ўзининг синфий симпатияларига ва ўзининг сиёсий хурофотларига қарши чиқишга мажбур бўлганлигини, у ўзи севган аристократларнинг юз тубан бўлиши муқаррарлигини **кўрганлигини** ва уларни бундан ортиққа арзимайдиган одамлар сифатида таърифлаганлигини, у келажакнинг ҳақиқий кишиларини ўша вақтда топиш мумкин бўлган бирдан-бир жойда **кўрганлигини**, — мана шуларни реализмнинг энг катта ютуқларидан бири деб, кекса Бальзакнинг энг буюк хислатларидан бири деб биламан».[1] Реалист адиб И. Тургенев ҳам шунга яқин фикр айтган, у: «Ҳақиқатни, турмуш реаллигини — ҳатто бу ҳақиқат ёзувчининг шахсий майлларига мос келмаса ҳам — аниқ гавдалантириш адабиётчи учун энг катта бахт»,[2] — деб ёзган.

«Реализмнинг энг катта ютуқларидан», реалист ёзувчининг «буюк хислатларидан» бири, «адабиётчи учун энг катта бахт» деб саналган бу хусусиятлар ўзбек адабиётидаги етук реализмнинг асосчилари, улкан намояндаларига ҳам насиб этган; 20—30-йиллар ўзбек адабиётининг бир қатор баркамол намуналари, чунончи А. Қодирийнинг «Утган кунлар», Ҳамзанинг «Паранжи сирлари», Фитратнинг «Абул Файзхон», Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз», А. Қаҳҳорнинг «Сароб» каби асарлари реализмнинг шу мўътабар анъаналари руҳида битилган.

Тасодифни қарангки, бундай етук реалистик асарлар, Октябрь инқилобидан кейин у берган руҳ-илҳом, Қодирий иборaси билан айтганда, у ато этган сўз эркинлиги, жасорат туфайли 20-йилларда, 30-йилларнинг бошларида майдонга келди; бу хилдаги асарларнинг сал бурун — 10-йилларда пайдо бўлишини тасаввур қилиш қийин. Инқилоб арафасида битилган «Бахтсиз куёв», «Янги саодат», «Доктор Муҳаммадиёр» типидаги асарларни эсланг, орадан ўн-ўн беш йил ўтиб, айни шу асарлар муаллифларининг «Ўтган кунлар», «Паранжи сирлари», «Кеча ва кундуз» авторлари даражасига кўтарилиши чиндан ҳам мўъжиза! Афсус, совет ҳокимиятининг илк босқичидаёқ, айниқса 20-йиллар ўрталаридан бошлаб шу юксак бадиий тафаккур ривожи йўлида жиддий ғовлар ҳам пайдо бўла бошлади, бора-бора адабиётни ҳақиқатдан, юксак инсонийликдан, мўътабар реалистик анъаналардан тойдирадиган чигал маънавий муҳит юзага келди. Бу ҳол адабиёт учун оғир кўргулик, фожиа бўлди. Реалистик адабиёт, реалист ёзувчи олдида энди ғоят машаққатли синов даври бошланди.

Совет ҳокимиятининг босиб ўтган мураккаб, зиддиятли йўли ҳақида бир вақтлар битилган, лекин муайян сабабларга кўра ўз вақтида ман этилган кўплаб илмий-публицистик, бадиий асарларнинг кейинги йилларда кенг жамоатчиликка қайтарилиши ўша йиллар ҳақидаги тасаввуримизни

---

[1] К. Маркс ва Ф. Энгельс санъат тўғрисида. Икки томлик, 1 т., 1975, 8-бет.

[2] Собр. соч. т. 10, 1956, 349-бет.

www.ziyouz.com kutubxonasi

хийла бойитди. Булардан шунингдек, 20—30-йиллар воқеаларига бағишланган кўплаб янги тадқиқот, мунозаралардан шу нарса маълум бўляптики, социализмнинг умумдемократик, инсонпарварлик идеаллари билан реал воқелик, амалиёт орасида рўй берган номувофиқлик, хусусан Сталин даврида социализм ғоясининг авторитар қўмондонлик, маъмурий буйруқбозлик система қиёфасига кириши жамиятдаги жамики зиддиятларнинг, оғир кўргиликларнинг ибтидоси бўлди; идеологик воситаларнинг барчаси бузилган мафкуравий вазифаларни бажаришга, ҳокимият тепасида турган кимсаларнинг ўтказаётган сиёсати ва ҳаракатларини «тўғри» қилиб кўрсатишга мажбур этилди; ўтмишга, капитализмга қарши шафқатсиз танқид авж олдирилиб, инсоният асрлар давомида юзага келтирилган кўп бебаҳо анъаналарнинг қадрига етилмади, ахлоқ ва адолатнинг оддий нормалари оёқ ости қилинди. «Буюк мақсад»га эришиш йўлида ҳар қандай шафқатсиз воситалар ҳам оқланаверди; «сиёсий жиҳатдан мақсадга мувофиқлик» расмий равишда ҳар қандай қонунчиликдан юқори қўйилди, бу эса сиёсатни маънавий негизлардан маҳрум этди; авторитар бюрократик система инсоний маънавият ҳамда адолат нормалари ва мезонларини поймол этиб, афкор оммага умуминсоний нормалардан ўзгача «алоҳида» бўлган турмуш ва хулқ-атвор нормаларини қатъият билан тиқиштира бориб ўзининг мавқеини мустаҳкамлашга ҳаракат қилди; марксизм-ленинизмнинг жамиятдаги синфлар, синфий кураш, маданий мерос тўғрисидаги таълимоти ҳам қўпол равишда бузилди, сохталаштирилди; дунёни икки кескин қарама-қарши лагерга, жамиятни эса икки бир-бирига зид, синфларга ажратиб, нуқул бирини шарафлаш, иккинчисини эса қоралаш, бирини ҳақ, иккинчисини ноҳаққа чиқариш йўлидан борилди. Бундай шароитда жамиятда, файласуф олим Николай Бердяев сўзлари билан айтганда «душмансиз, ўша душманга нисбатан нафратсиз туролмайдиган» жангари бир тип — ижтимоий куч пайдо бўлди, агар унинг қаршисида «душман бўлмаса у ўз пафосини йўқотади». «Агар душман бўлмаса уни ўйлаб топиш зарурияти туғилади, — деб ёзади олим. — «Зараркунандалар» устидаги процесслар айни шу синфий душманни ўйлаб топишга бўлган эҳтиёж оқибатидир». [1]

«Вопросы философии» журналининг бош редактори В. Лекторский «Правда» газетасидаги суҳбатда улуғ файласуф олим фикрини давом эттириб дейди: «Маълумки, узоқ йиллар давомида бизда барча ижтимоий фанларда синфий редукционизм деб аташ мумкин бўлган ёндашув одат тусини олди. Бундай усулга кўра ижтимоий ва маънавий жараёнларнинг жамики ранг-баранг қирралари инкор этилиб, биргина соф синфий томонига эътибор бериладиган бўлди. Чунончи, тарихга биз фақат синфий кураш, замонага эса — капитализм ва социализм орасидаги қарама-қаршилик нуқтаи назаридан қараб келдик, бунақа юзаки қараш биз учун қанчалар қимматга тушгани ҳақида гапирмаса ҳам бўлаверади...» («Правда», 1989 йил, 30 декабрь.)

Бундай усул, қараш, жумладан, маданият, адабиёт ва санъатга, адабиёт, санъат илмига ҳалокатли таъсир кўрсатди. Атоқли қозоқ шоири Ўлжас Сулаймонов: «Маданият бобида биз 70 йил ичида нима қилдик?» дея савол қўйиб, кескин тарзда шундай жавоб қилади: «Уни буржуазия ва пролетар маданияти деб иккига ажратдик. Начора, шундай бемаънилик даражасига бордик. Буржуазияга мансуб этилган, аслида асрлар давомида ардоқланиб келинган маънавий қадриятларнинг барчаси таъқиб остига олинди, амалда маҳв этилди. Ҳатто эртаклар ё халқники ёки халққа ёт деб эълон этилди, мақол ва маталларни ҳам шундай қилишди. Ҳа, хилма-хил жилолардан иборат инсоният фақат бой ва камбағал деган тушунчалардангина иборат қилиб кўрсатилди, нақд бўлмаса фақирлик идеализмига айлантирилди. Мен анкетадаги «ижтимоий келиб чиқишингиз» деган графага «фақир» деб ёзиб, бу билан анчайин фахрланадиган ёзувчиларни ҳам биламан...» (Труд», 1990 йил, 3 январь.)

Чингиз Айтматов маъмурий буйруқбозлик системаси шароитида ёзувчилар муҳитидаги маънавий иқлим хусусида тўхталиб қуйидагиларга эътиборимизни тортади: «Ўн йиллар давомида бизни шу нарсага ўргатишди ва биз шунга одатландикки, давлат, ҳукумат, партия раҳбарияти — ҳамма соҳада мутлақ ҳақиқат соҳиби, улар ҳамиша ҳақ, шахс эса гарчи уларга итоат этишга ва тобе бўлишга онт ичмаган бўлса ҳам, ҳар ҳолда «юқори»нинг «қимматли» кўрсатмалари йўлидан сўзсиз боришга мажбур, ҳар қандай бошқача фикр кўриниши эса жазога лойиқ деб билдик...

Ёзувчилар анжуманларида ўз подшоларига содиқ фуқаролар каби бир-биримизни партиянинг дастёри, хизматкори бўлишга даъват этиб, ҳа, айни шу йўсинда сўзлаган нутқларимиз ҳануз қулоқларимиз остида акс садо бериб турибди. Сарой шоири бўлиш — ҳар доим жамиятда қонун ва эрк йўқлигидан нишона...

Қачонки «синфий туйғу» энг олдинги ўринга ўтадиган бўлса, санъаткор ўз шахсий қарашини эмас, расмий тасдиқланган ғояни ифодалашга мажбур этилса, бунга риоя этмаганлар «бизга қарши» деб эълон қилинса — бу энди маънавиятни кишанлаш демакдир...

Биз ўз ватанимиз адабиётида ўзимизни ниҳоятда чеклаб қўйдик. Биз шунга ўргандикки, фақат муайян мафкурани ифода этадиган ва расмий танқид томонидан рағбатлантирадиган сиёсатлаштирилган адабий қаҳрамонгина гўё давр қаҳрамони бўла олади деган қарашни худди аксиома сифатида қабул қилдик. Бу йўлда, эҳтимол қандайдир ютуқлар қўлга киритилгандир. Бироқ, наҳотки санъаткорга қатъий чекланган мафкуравий доирадан ташқари чиқиш имкони берилмаса! Давр шуни кўрсатдики, ҳар қандай синфий ёндашишдаги ҳар қанақа бирёқламалик нотўкис ва ноҳаётийдир. Синфий ёндашув сўзсиз зўравонликни тақозо этади. Тарихимиз сабоғи ҳам ана шунда... Зўравонлик йўли билан эришиладиган ҳар қандай самара чин самара бўлолмайди, чунки бундай йўл асос эътибори билан ахлоққа хилофдир» («Литературная газета», 1989 йил, 20 декабрь.)

Бир қадар чўзилиб кетган бу кўчирмани изоҳлаб ўтирмаймиз, бу аччиқ ҳақиқатнинг исботини адабиётимизнинг 30-йиллар биринчи ярмида яратилган айрим намуналари таҳлили орқали кўрсатишга уриниб кўрамиз.

30-йиллар, хусусан қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш воқеаларига, мамлакатда кечаётган синфий, мафкуравий-сиёсий кураш ҳодисаларига муносабат ёзувчиларимиз, совет адабиёти учун, умуман реализм учун зўр бир синов бўлди. Кейинги йилларда коллективлаштириш воқеала-

[1] Николай Бердяев. Истоки и смысл русского коммунизма. «Юность», 1989, № 11, 92-бет.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ри теварагида кескин мунозаралар бормоқда. Маълумки, бир вақтлар коллективлаштириш ўз аҳамияти жиҳатидан Октябрь инқилобига тенглаштирилар, колхоз туфайли қишлоқда бир зарб билан социализм ғалаба қилгани, деҳқон озодликка чиққани, тўқ-фаровон, маданий турмушга эришгани ҳақида тўлиб-тошиб гапирилар эди. Коллективлаштириш қийинчиликлари устида гап борганда нуқул соф синфий нуқтаи назардан қаралар, барча мушкулоту кўргуликларнинг бош айбдори — ағдариб ташланган синфлар — қулоқлар, колхоз ичига кириб олган ёт унсурлар қаршилигидан иборат деб ҳисобланар, колхоз ташаббускорлари томонидан йўл қўйилган камчиликлар эса ўткинчи, шунчаки англашмовчилик, «ютуқлардан эсанкираш» оқибати деб саналар, бу камчиликлар бир зарб билан (Сталиннинг «Ютуқлардан эсанкираш» мақоласи чиқиши билан) дарҳол бартараф этилгани таъкидланар эди. Ўша пайтларда қишлоқ ҳаётини акс эттирган аксари бадиий асарлар коллективлаштириш тўғрисидаги расмий қарашларга, сталинча қўмондонлик режими мафкурасига айнан мос тушар, айни шу қараш, йўл-йўриқларни тарғиб ва ташвиқ этишга хизмат этарди.

Кейинги пайтларда 30-йиллар ҳодисаларига бутунлай бошқача муносабат таркиб топмоқда, ҳатто коллективлаштириш ғоясини бутунлай инкор этиш ҳоллари ҳам рўй бермоқда. Чунончи, машҳур тарихий романлар муаллифи ёзувчи Д. Балашов «Рус миллатининг шаклланиши ва миллат турмушининг ҳозирги муаммолари» мақоласида: «1930 йилларда коллективлаштиришдан бошланган ҳодисаларни деҳқоннинг иккинчи бор асоратга солиниши — азалий деҳқончилик системасини, кейинчалик эса ернинг ўзини маҳв этган аксил инқилобий тўнтариш деб аташ мумкин», дейди. («Вопросы литературы», 1989, № 9, 101-бет.)

Кўплаб чиқишларда аввалги тузумга қайтиш, колхоз ва совхозларни тугатиш, яна ерга хусусий мулкчиликни тиклашга қатъий даъватлар бўляпти. Менингча, бутунлай орқага қайтишга уриниш ҳам тўғри йўл эмас. Аслида қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш ғояси илғор, ҳаётий ҳодиса. Афсуски, ихтиёрий ва маданий тарзда амалга ошириш назарда тутилган ленинча кооперация режаси сталинча раҳбарият томонидан қўпол равишда бузилди, зўравонлик ва бюрократик қўмондонлик сиёсати туфайли қишлоқ аҳли бошига мислсиз кулфатлар тушди. Таассуфки, узоқ йиллар бу ҳақда гапириш, ёзиш ман этилди. Биз ҳанузгача ўша давр ҳақиқатини бор бўйича тиклай олганимиз йўқ. Ўлжас Сулаймонов СССР Халқ депутатларининг I съездида сўзлаган нутқида зўр алам билан уқтиради: «Қозоқлар урушда 350 минг жонни йўқотдилар. «Шиддатли одим» йилларида эса 4 миллиондан ортиқ одам бой берилди». Қозоғистон ССР Халқ ёзувчиси Абдулла Тожибоев Носир Фозилов билан суҳбатда бевосита колхозлаштириш даври фожиалари ҳақида тўхталиб айтади:

«У пайтда колхозга одамларни зўрлаб, ёппасига ихтиёрсиз равишда бирлаштириш ҳаракати бошланиб, халқнинг қўлидаги бор молини тортиб ола бошлашди. Натижада очарчилик бошланди. Бу ҳаракат асосан чорвачилик билан кун кўрувчи бизнинг қозоқлар учун ҳалокат билан тенг эди...

Ҳозирги ҳисоб-китобларга қараганда, ўша очарчилик йилларида уч миллион қозоқ қирилиб кетибди» («Совет Ўзбекистони», 1990 йил, 1 февраль.)

Инглиз тарихчиси Роберт Конквест Украинадаги коллективлаштириш воқеаларига бағишланган «Мусибат ўрими» асарида кишини даҳшатга соладиган далил, рақамлар келтиради. 30-йилларнинг бошларида Украина қишлоқ аҳолиси 20-25 миллион атрофида бўлган; қулоқ қилиш, қамоқ, сургунларни ҳисобга олмаганда фақат 1932—1933 йилги қаҳатчилик пайтида 5 миллионга яқин киши, яъни бутун қишлоқ аҳолисининг бешдан бири очликдан қирилган экан. («Новый мир», 1989, № 10, 194-бет.) Умуман сталинча коллективлаштириш ва очлик орқали уюштирилган террор туфайли «тинч давр»да бутун мамлакатда «ўта эҳтиёткорона баҳога кўра биринчи жаҳон урушида бир-бири билан жанг қилган барча мамлакатлар берган қурбонлардан кўпроқ одам ёстиғи қуриди. (Ўша журнал, 179-бет.) Ён қўшнимиз Қозоғистонда, Украинада, бутун мамлакатда шундай улкан фожиалар рўй берган экан, жумҳуриятимизда ўша йиллари нималар содир бўлгани ҳануз жумбоқлигича турибди.

Мана шундай оғир кўргиликлар ҳақида на расмий ҳужжатларда, на илмий манбаларда, на коллективлаштириш даврига бағишланган бадиий асарларда бирор оғиз сўз йўқ. Фақат В. Гроссманнинг 1955—1963 йилларда ёзган «Ўтар дунё» («Все течет») повестида айни шу қаҳатчилик даҳшатлари катта ғам-андуҳ билан ҳикоя қилинган. Афсус асар ўз вақтида босилмади, фақат 1989 йилга келиб «Октябрь» журналида эълон этилди. Тарихчи-ўлкашунос олим В. Бердинский тузган вяткалик деҳқонларнинг 20—30-йиллар қишлоқ ҳаёти ҳақидаги хотираларидан иборат «Ёппасига коллективлаштириш» деб аталган ноёб тўплам сталинча коллективлаштириш устидан чиқарилган зўр айбнома каби янграйди. Ўзбек адабиётида 80-йиллар ўрталарида яратилган Ўткир Ҳошимовнинг «Икки эшик ораси» романида шу фожеий ҳодисаларга оид кичик бир лавҳа мавжуд, у ҳам дастлаб хийла ғашлик билан қарши олинди...

Хўш, нега шундай даҳшатли ҳодисалар ўз вақтида ёзувчиларимизнинг эътиборидан четда қолди? Қарангки, коллективлаштириш даврини акс эттирган асарларнинг бирортасида, на «Душман», на «Обид кетмон», на «Қуллар» романининг охирги бўлимида бундай мудҳиш ҳодисаларнинг тасвири у ёқда турсин, уларга шунчаки имо-ишораларни ҳам учратмаймиз. Ғафур Ғулом ҳали қаҳатчиликдан қирғинга учраган минг-минглаб марҳумлар қабрига тортилган тупроқ совумасдан туриб, 1933 йил кузида ёзиб тугатган «Кўкан» достонининг иккинчи қисми бошдан-оёқ «тўқ ва маданий турмуш»ни таъминлаган колхоз тузуми мадҳига бағишланган. Шоир талқинича, колхозда «озиқ-овқат сен же, мен же», «Колхоз тўйин, унум юксак, аъзолар тўқ, Ортиқ бизда камбағаллик, батраклик йўқ». Реал аҳволни кўра-била туриб бутунлай тескарисини — тўкинлик, фаровонлик ҳақида ёзиш даражасига бориш, фақат истеъдодли шоир учун эмас, бутун бошли адабиёт учун нақадар оғир кўргулик! Ғ. Ғуломни қўя турайлик, нега бошқа теран реалист ёзувчилар асарларида ҳам ўша даҳшатли ҳақиқат четлаб ўтилган. Мен кўпдан бери ҳайрон бўлиб юрардим. «Мусибатлар ўрими» китобида бу саволга жавоб топгандай бўлдим. Р. Конквестнинг ёзишича, «Сталинизм телбалигининг яна бир мудҳиш томони шунда кўринадики, на матбуот, на ахборот манбаларининг бошқа бирортасида очлик ҳақида ҳатто эслатиш ҳам ман этилган эди. У ҳақда шунчаки оғиз очган одам советларга қарши ташвиқот қилишда айбланар, қоидага кўра беш йил ва ундан ортиқроқ меҳнат лагерига ҳукм қилинар эди» («Новый мир», 1989, № 10, 200-б.) Табиийки, ўша давр ҳақида

www.ziyouz.com kutubxonasi

қалам тебратган адиблар буни ҳисобга олмай иложи йўқ эди. Мабодо асарда бу ҳақда гап-сўз бўлса ҳам улар цензура томонидан асло ўтказилмагани аниқ.

Ҳақиқатни айтиш, ҳаётий жараёнларни мустақил бадиий тадқиқ этиш ҳуқуқидан маҳрум этилган адабиёт истар-истамас муросасозлик кўчасига кирди. Қишлоқдаги ғоят мураккаб, зиддиятли, фожеий ҳодисаларни фақат сталинча «синфий ёндашиш» асосида ёритиш, ҳар боб билан сталинча коллективлаштириш сиёсатини оқлаш, колхоз йўлига қарши турганларни ёппасига «синфий душман» сифатида фош этиш йўлини тутди.

Шу тариқа адабиёт реализмнинг бош принципларидан чекинди. «Сиёсий коньюктурани мўлжалга олиб иш кўриш, ҳаёт муаммоларига ўта жўн, бирёқлама социал ёндашув чин реализм йўлидаги жиддий ғовга айланди, асрлар давомида шаклланган миллий-бадиий анъаналарни издан чиқарди».[1] «Қуллар» романининг сўнгги бўлими, «Душман» асари мисолида буни яққол кўриш мумкин.

Садриддин Айнийнинг тожик ва ўзбек совет адабиёти ривожидаги катта хизматларини асло камситмаган ҳолда унинг ижодида маъмурий қўмондонлик системасининг тайзиқи ва таҳдиди остида юз берган муайян бирёқламаликлар, реализмдан, умуминсоний қадриятлардан чекиниш ҳоллари мавжуд эканига эндиликда адабиётшунослар ҳам эътибор бера бошлади. Таниқли тожик адабиётшуноси М. Шукуров таъкидлаганидек, Айний ҳаёти совет ҳокимияти йилларида бир неча бор қил устига келиб қолган эди, у ҳар доим ўлим таҳдиди остида яшади ва ишлади. Бундай шароитда жиддий адабиёт яратиш, ҳаётни чуқур тадқиқ этиш, объектив ҳақиқатни аниқлаш мушкул эди; эҳтимол, Айний реализмининг асосий ютуқлари инқилобдан бурунги воқелик ифодаси билан боғлиқ экани, совет даври тасвири эса кўнгилдагидек чиқмаганлиги сабаби шундадир. «Нуқул социологик ёндашув йўлидан бориш, очиқ сиёсатбозлик ибтидоий тарафкашликка олиб келди: тасвирда фақат икки хил ранг — оқ ва қора , совет даври ҳақида гап кетганда ҳамду-сано, лаънати ўтмиш қаламга олинганда нуқул фош этиш одат тусини олди», — деб ёзади олим. («Вопросы литературы», 1989, № 8, 55-бет).

Совет даври тасвирида бир ёқламалик шу даражага бориб етдики, ёт синфнинг ҳар бир хатти-ҳаракатидан совет жамиятига душманлик қидирилди, ўз одами — синфи вакилининг ҳар қандай хатти-ҳаракати — оддий инсонийликка, азалий ахлоқ-одоб нормаларига зид бўлса ҳам оқланаверди. «Қуллар» романининг бешинчи бўлимидаги айрим лавҳаларни эсга олайлик. Бир ўринда коммунист билан мурдашўй орасида суҳбат бўлади: «мен ўлсам мен учун мурдашўй керак бўлмайди. Чунки мен коммунист» («Қуллар», 1952, 382-бет). Бир бадавлат одам сўқим сўйиб, тўй қилиб элга ош беради. Асарда бу «синфий душманнинг навбатдаги ўйинлари» деб баҳоланади. Тўй хусусида шундай баҳс кетади: колхозчилардан бири «синфий душман»га ён босиб «шундай совуқ ҳавода тўй қилиб халқнинг қорнини тўйғазгани»ни маъқуллайди; «сизлар синфий дўст бўла туриб шундай совуқ ҳавода пахта тердирасизлар. У бўлса сўқим гўшти ва зиғир мойи билан иссиққина палов пиширибегизади» дейди. Бошқа бир «синфий ҳушёр» шахс дарҳол унга қақшатқич зарба беради:

«Аввали шуки, — деди Ғофур урчуққи сўзга қўшилиб, — бойнинг тўй қилиши сени ва бошқаларни тўйғазиш учун эмас, балки сизларни ишдан қолдириб, пахта теримига халал бериб, шу восита билан ҳам колхозга, ҳам колхозчиларга, ҳам меҳнаткаш яккахўжаликларга, ҳам давлатга зарар етказиш учундир» («Қуллар», 392-бет).

Асарда фаол ижобий қаҳрамонлардан, қуллар авлодидан бўлмиш комсомол дарғаси Ҳасан қулоқ қизи Қутбияни севиб қолади. Реалист ёзувчи учун ғоят қизиқарли мавзу-материал: икки хил ижтимоий табақа, икки хил маслак одамининг севгиси, оилавий турмуши тасвири орқали ўта мураккаб, инсоний драмаларни очиш, инқилобий силсилалар даври кишиларининг руҳий оламига кириб бориш, катта умуминсоний муаммоларни ўртага қўйиш имкони бор эди. Улкан реализм анъаналари йўлидан борилганда («Тинч Дон», «Қирқ биринчи», «Комиссар» асарларидаги каби) бу борада жиддий бадиий кашфиётлар яратиш мумкин эди. Аммо Айний ўта ибтидоий социологик, соф синфий йўлдан боради. Ҳасан ўз севгиси хусусида шундай мулоҳаза юритади: «Энди ўйлаб кўрай: у билан турмуш қуришдан менга, менинг ленинчилик маслагимга бирон зарар келадими?» Ҳасан бу тўғрида ўйлади ва ўзича жавоб берди: «Йўқ, минг марта йўқ. Чунки мен уни севаман, лекин ленинчилик, комсомолликни ундан ортиқроқ севаман. Агар у билан турмуш қурганимдан кейин у менинг маслагимга — мафкурамга таъсир қиладиган бирон ҳаракат кўрсатса, ундан ажраламан, ўз маслагимга содиқ қоламан...» («Қуллар», 407-бет).

Буниси ҳам майли. Ҳасан Қутбия билан турмуш қуришга жазм этар экан, ўз кўнгил истагидан кўра муҳимроқ синфий-мафкуравий мақсадни кўзлайди. У ўзига: «Менинг шундай турмуш қуришимда севгимдан, ўзимнинг кўнгил истагимдан бошқа бирон манфаат борми?!» дея савол қўяди. Бу саволга ўзи шундай жавоб қилади: «Агар у билан турмуш қурсам уни ишчан бир колхозчи, социалистик қурилишнинг фаол бир иштирокчиси қилиб тарбиялайман. У ҳолда мен социалистик қурилишда яна бир иштирокчини орттирган бўламан... («Қуллар», 407-бет).

Ҳасан ўзининг синфий маслагидан келиб чиқиб, Қутбия олдига шундай шартлар қўяди: «Ота-онангдан алоқангни узганинг узган бўлсин, уларни бутунлай унутасан, бу бир. Керак бўлган вақтда коллектив олдида ота-онангнинг сирларини очиб берасан, бу икки. Учинчи шартим шуки, мешчанлик одатларингни ташлаб, менга иш ва меҳнат йўлдоши бўласан» («Қуллар», 409-бет).

Ана, қаҳрамоннинг дил рози, маслаги, маънавий-ахлоқий қиёфаси! Тўғри, 30-йилларда синфий васвасалар кенг ёйилган, азалий турмуш ақидалари бузилиб мўътабар ахлоқий тушунчалар поймол этилаётган, инсонийликка ёт ўзгача қарашлар зўр бериб янгилик тарзида тақдим этилаётган бир шароитда Ҳасан типидаги ёшларнинг ҳаётда пайдо бўлганлиги ҳақиқат; реалист ёзувчи бу ҳодисани холис туриб, мустақил ҳолда бадиий таҳлил этиб, унинг туб моҳиятини очиб бериши мумкин эди. Афсуски, адиб холис реалист ёзувчи даражасида туриб эмас, Ҳасан типидаги шахслар савиясига тушиб, улар мафкураси нуқтаи-назаридан келиб чиқиб иш кўради, бундай мафкура, хатти-ҳаракатларни бир ёқламалик билан ёқлаб чиқади.

Ўз синфи одами — ёзувчи идеали тимсоли бўлган ижобий қаҳрамон талқини ана шундай.

---

[1] Муҳаммад Шукуров. Нужны новые подходы. «Вопросы литературы», 1989, № 8, стр. 55.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Энди «душман синф» вакилларининг талқинига келайлик. Уларни фош этиш ҳам ўта ибтидоий, бир ёқлама. Қутбия қулоқ Ўринбой қалъачининг қизи эканини ҳеч қачон унутмайди. У ҳам ўз навбатида худди Ҳасан каби синфий мақсадни кўзлаб синфий рақибга кўнгил берган, турмушга чиққан, «фаол бир комсомол аъзосининг хотини» бўлиб олиб ўз синфий мақсадларига эришишни кўзлайди. Шу ниятда у ўз синфи одами — отаси Ўринбой қалъачининг мирзаси, инобатли гумаштаси ва «кўрпа кўтардиси» Ҳамдам билан тил бириктиради, унга кўнгил беради. Ҳамдам форма деб ном чиқарган бу йигит аслида Нўъмон отжаллобнинг ўғли, у ўз ўтмишини яшириб, юртини ташлаб, Ҳасанлар колхозига келиб, янги тузумга зарба бериш йўлини ахтаради. Бошда ошкора дангасалик ва бузмакорлик йўли билан колхоз ишига панд бермоқчи бўлади. Бу йўл ўтмагач, дарров юзини бекитади-да, фаол ниқоби остида пинҳона кураш йўлига ўтади. Ёзувчи Ҳамдамнинг «синфий қиёфаси»ни, душманлик кирдикорларини фош этиш учун келтирган далил-исботлари шулар: у сеялкани бузиб, чигитни ерга бир текисда тушишига ҳалақит беради, яхши уруғлик чигитни нобопи билан алмаштириб қўяди, чопиқ пайти культиваторни бекитади, ариқни бузиб экинзорларни сув бостиради, ерга маданий ўғитни кўп сепиб экинга зарар етказади... Воқеалар мантиқининг, натижасининг ўзи катта эътибор, зўр ваҳима, жиддий ҳавф-хатар тарзида қаламга олинган синфий душманнинг бу хилдаги қўпорувчилик ишлари ҳеч нарсага арзимаслигини кўрсатиб турибди. Асарда тасвирланишича, Ҳамдам келтирган зарарлар бир зарб билан осонгина тузатилади, ўша ерлардан режадагига кўра икки баробар кўп ҳосил олинади. Ҳамдам ўзи қилган қинғир ишларни фаол комсомол аъзоси Ҳасанга тўнкаб, уни бадном этмоқчи бўлади, бироқ бу туҳмат ҳам ўта омонат, сир осонгина очилади, Ҳамдам фош этилиб, Ҳасан ҳақ бўлиб чиқади... Ўйлаб қоласан киши, борингки, колхоз ҳаётида Ҳамдам қилган «қўпорувчилик»ка ўхшаш ишлар юз берди, дейлик. Аммо шунақа телбанамо бузғунчилик ишларини адо этиш учун «синфий душман» бўлиши шартми? Модомики, колхоз ичидаги «синфий душман»нинг қарши мафкураси, савияси, хатти-ҳаракатлари шу даражада бўлса — у ҳеч нарсага арзимас экан-да! Шундай бўлгач, унинг, қолаверса, уларнинг хавфли душман эканлиги қаёққа борарди!

Синфий душманнинг кирдикорларини «фош этиш» нақадар ибтидоий, чучмал даражага бориб етиши айниқса Қутбиянинг пахта теримидаги фаолияти, «қўпорувчилик иши» мисолида яққол кўринади. Ашаддий «синфий душман»лар саналмиш Қутбия билан Ҳамдам орасида шундай суҳбат бўлиб ўтади: «Бир кунлик норма 40 кило бўлгани ҳолда тунов кун 10 кило терган эдим, бугун бўлса 7 кило ё бўлар, ё бўлмас...» — дейди Қутбия Ҳамдамга. Ҳамдам эса: «Бу ҳам зараркунандаликнинг бир йўли», — деб айтади. Шунда: «Бугун камайган 3 килонинг савобини сенга бағишлайман», — дейди Қутбия («Қуллар», 446-бет).

Ёзувчи мана шундай чучмал гапларни жиддий туриб, уларга синфий маъно бериб қоғозга туширади. Аслида бу хилдаги қараш, талқин, баҳолар тасодифий эмас. Ўша даврдаги расмий мафкура, ташвиқот ва тарғибот, сиёсат айни шу руҳда бўлган. Асарда ўша даврнинг шиорига айланган расмий назарий йўл-йўриқ, яъни «колхозлар, умуман социалистик хўжаликлар ривож топган сайин қулоқлар ва умуман синфий душманларнинг ҳаракати ҳам ортади», — деган қараш эслатилади; «Ўртоқ Сталин ҳозирги замондаги қулоқларни карикатураларда кўрсатиладиган қорни катта суратлардай ўйламанглар деган, балки уларни ўз ораларингиздан, ўз кийимингизга бурканиб юрган кишилар орасидан ахтаринглар деган», — дейди масъул раҳбарлардан бири («Қуллар», 467-бет).

Ёзучи айни шу кўрсатмага амал қилиб одамларнинг ўз ораларидан душман ахтаради, уларнинг анчайин жўн хатти-ҳаракатларини ҳам «синфий душман»ликка йўяверади. Кези келганда айтиш керакки, Р. Конквест ўз китобида «Қуллар»дагидан ҳам ғаройиб, кулгили, ҳам ачинарли мисоллар келтиради, арзимас «айб»лар учун бегуноҳ одамлар катта «гуноҳкор»ликда айбланиб шафқатсиз равишда жазоланганлиги айтилади. Қарангки, бир ёш йигит кечаси чўчқахонада маъшуқаси билан вақтихушлик қилиб колхоз чўчқалари оромини бузгани учун 10 йил қамоқ жазосига ҳукм қилинган экан! («Новый мир», 1989 № 10, 180-бет) Қутбия билан Ҳамдамга тақалган айблар Р. Конквест китобида келтирилган воқеаларни ёдга туширади. Ҳам, ўша йиллари айнан шундай ҳодисалар бизда ҳам бўлган. Афсуски, давр тазйиқига тушиб қолган ёзувчи даврдан юксакроқ кўтарилиб, бу хил ҳодисаларга холис реалист, гуманист кўзи билан нигоҳ ташлаб, уларнинг туб моҳиятини очишга эришолмаган, аксинча айни шу синфий мафкурани қурол қилиб олиб атайин душман қидириш ва уларни фош этиш йўлидан борган...

«Душман» романида синфий курашни кўрсатиш, синфий душманни бешафқат фош этиш, унга қаҳр-ғазаб ёғдириш яна ҳам кескинроқ. Асар номининг ўзиёқ шундан далолат беради. Асарда шундай жумлалар бор:

«Айниқса ҳозирги пайт — тўлқин кўпирган, инсоният умрида ҳеч кўрилмаган бир гўзал, озод ҳаёт қуриш, инсон бунёдга келгандан бери кўрилмаган улуғ бир юмушни бошлаш олдида турган бу қишлоқ халқи ўртасидаги қизғин кураш пайти бўлиб, кишилар икки гуруҳга бўлинган ва икки мақсад учун кураш олови авжга минган эди:

— Колхоз бўламиз!..

— Биз йўл бермаймиз! Не-не умидлар билан йиққан мулкимизни ўртага ташламаймиз...

Мана, бир-бирига батамом зид бўлган икки мақсад ва икки ғоя! Бири — колхоз тарафдорлари, иккинчиси — колхоз душманлари». (Ҳусайн Шамс. Танланган асарлар, 1959, 222—223-бетлар.)

Бу гаплар шунчаки муаллифнинг давр ҳақидаги тасаввури, даврга берган баҳосигина бўлмай, балки асарнинг асосий ғоявий-бадиий мундарижаси, бош йўналиши ҳамдир. Тўғри, коллективлаштириш даврида шу икки бир-бирига зид кучлар орасида кескин кураш борган, ҳар икки кучнинг ҳам ўз интилиш, ғоя ва мақсадларини тасдиқлайдиган ўз мантиқ, далиллари бор. Ёзувчи бундай ҳаётий, ижтимоий-фалсафий асос-замин ҳақида бош қотириб ўтирмайди; ижтимоий кучларни икки қутбга ажратиб олади-да, нуқул биринчисини — коллективлаштириш тарафдорларини ҳимоя қилиш, иккинчисини — коллективлаштиришни хуш кўрмаганларни ҳар боб билан қоралаш, синфий душман сифатида фош этиш йўлини тутади. Муаллиф назарида биринчисининг иккинчиси устидан устун келиши олдиндан аниқ, чунки, у «ҳақ ва кўпчилик». Лекин «иккинчисининг илҳомчилари ҳам оз эмас», улар ҳам курашда, қаршилик кўрсатишда бўш келмайди. Бунда ёзувчи худди Айний каби машҳур сталинча концепцияга таянади, биринчиларнинг ҳаракати кучайган, бинобарин улар ғала-

www.ziyouz.com kutubxonasi

бага эришган сари иккинчиси жон талвасасига тушиб кундан-кунга ваҳшийлашади, бинобарин социализм ғалабаси туфайли синфий кураш кескинлаша боради.

Гоҳо ёзувчи қаҳрамонлар тилидан ўз мафкурасига зид туюлган гапларни айттириб юборади. Қаҳрамонлардан бири: «биз биронта батракнинг бурни қонаса ҳам муштумзўрдан кўрамиз, ишимиз ўнгидан келмасаям муштумзўрни айблаймиз, аммо ўзимиздаги янглишликларни тан олмаймиз. Ўша муштумзўрларнинг шунчалик қилишига сабаб бор...» — дейди. («Танланган асарлар», 160-бет) Бошқа бир ўринда яна бир қаҳрамон — Ойша хола деган аёл мажлисда кескин бир гап айтади: «Мен ҳукуматга тушуна олмаётирман, ҳукуматни камбағаллар ҳукумати дейдилар-у, унинг зулми бойларникидан ҳам ошиб тушяпти.» (176-бет.)

Қани энди мана шу хилдаги гаплар асарда давом эттирилса: колхоз ташаббускорлари йўл қўйган камчиликлар, шу туфайли келиб чиққан реал қийинчилик, зиддиятлар, камбағаллар ҳукуматининг бойларникидан ҳам ошиб тушган зулми, шафқатсизлиги холис туриб кўрсатилса, уларнинг сабаблари бадиий таҳлил этилса... Йўқ, бундай қилинмайди, аксинча бу хилдаги машмашалар ҳам аслида душманнинг ўйини, иши деб баҳоланади, душманга қарши курашда «собитликнинг йўқлиги» билан изоҳланади.

Романда ижобий қаҳрамон, яъни «ўзимизники» деб талқин этилган шахсларда «душман синфи» одамларига нафрат-ғазаб, тоқатсизлик шу даражадаки, улар нуқул душманга берган зарбаси, етказган озори билан фахрланадилар, бундай озордан душман бошига тушган кулфат туфайли одам боласи сифатида озгина бўлсин ачиниш, ачинишгина эмас, салгина сесканиш ҳам йўқ, аксинча, бундан қувониш, роҳатланиш бор. Қаҳрамонларку майли, муаллифнинг ўзида ҳам шундай туйғу ҳукмрон. Чунончи, асарда ҳикоя қилинишича, колхоз раиси Жўра бир вақтлар босмачиларни тор-мор қилишда, Бек қўрғонини забт этишда фаол қатнашган. «Шунда энг аввал қўрғонга Жўра кириб борган, Бекнинг отахони — Назар жаллоднинг худди ўнг кўзини мўлжаллаб ўқ узган ва калласининг ярмисини учириб юборган эди. Жўра ўшанда яна бир бор ҳордиқдан чиқди», — дейди автор заррача сесканмай. (119-бет.)

Худди «Қуллар»дагига ўхшаб асарда ҳам икки қутб — бир-бирига душман синф одамлари орасидаги «севги» қаламга олинади. «Қуллар»дагидан фарқли ўлароқ, бу ерда ошиқ — душман, маъшуқа — дўст синф вакили, маъшуқа аёл Норбуви маъшуқ Каримовнинг кимлигини — асл синфий қиёфасини билмай туриб, уни ўз синфи одами фаҳмлаб кўнгил қўяди, шу тариқа алданади. Кўп ўтмай Каримовнинг асл қиёфасини сезиб қолади, дарҳол орадаги «севги» барҳам топади, аёл Каримовни сирли жиноятларини фош этишга тушади, икки синфий рақиб орасидаги тўқнашув кескин тус олади, аёл шу курашда ҳалок бўлади.

Муаллиф маълумотига кўра, Каримов аслида Мирзатолиб додхо бўлиб, яширин ташкилот томонидан белгиланган раҳбар ходим, у советларга қарши кураш олиб борган, Каримов деган дружина бошлиғини қийноқлар билан ўлдириб, унинг ҳужжатларини олиб «Каримов»га айланган, «фалакнинг гардиши» — ёт унсурлар тавсияси билан Норбуви қишлоғига «аллақайси шубҳали йўллар орқали» кириб келади, кечаги додхо бир думалаб қишлоқ жамоа шўроси раиси бўлиб қолади; «фалакнинг гардиши» билан бу ерга келиб қолган яна бир душман, Каримовнинг ишончли йигити — понсоди Жобирни ёнига олиб, юқоридаги маслакдошлари мададида қишлоқдаги жамики синфий душманларни атрофига йиғиб колхозга қарши қўпорувчилик ишларини бошлаб юборади. Ёзувчи «Каримовнинг бу хатарли йўлда ҳайиқмай, беҳисоб душманлар орасида яна бош кўтариб, сўзини бермай юргани»ни айтади, шу йўл билан ҳам душман кирдикорларини, маккорлигини аёвсиз фош этмоқчи бўлади-ю, булар қанчалик ишончли чиққан, далилланган — бу ёғи билан асло иши бўлмайди. Каримов реалистик асар персонажи — тирик одам эмас, балки ҳар қанақа ёвузлик қўлидан келаверадиган эртак қаҳрамони — иблис қабилида берилган, колхоз тузуми йўлидаги жамики қийинчилик, кўнгилсизликлар ўша иблис — синфий душман иши деб кўрсатилаверган. Каримовнинг тилидан тескари деб топилган ҳамма гаплар айтилаверади, чунончи, «коммунистлар партиясининг асли мақсади коммуна қуриш», «бутун мамлакатда битта қозон-товоқ, рўзғор ҳам бир омбордан, ер ўртада», «бундан кейин муштумзўр, батрак, ҳақли-ҳақсиз деган гаплар бўлмайди», «ҳамма баравар ҳуқуққа эга бўлади», «пул деган, мол-мулк деган нарсаларга ҳам барҳам берилади» деган «бир талай сир бижғиб ётган» гапларни айни Каримов айтади; пахта яккаҳокимлиги учун курашган, комсомолларни динга барҳам бериб, намозхонларни масхаралаб шармандаларини чиқаришга даъват этган, аёллар орасига қутқу солиб жанжал чиқарган, колхозга қарши катта ғалаёнга тайёргарлик иши олиб борган, фаолларга суиқасд уюштирган... — ўша иблис Каримов!..

Қизиқ, шундай қудратли, маккор, иблис шахс бош рақиби Норбуви қаршисида ўта ожизнотавон. Ёзувчининг ижобий қаҳрамони Норбуви, боя айтилганидек, бошда адашади, иблис макрига учиб унга кўнгил беради, аммо муаллиф салгина фурсат ўтиб Норбуви ҳар жиҳатдан, ҳатто жисмоний томондан Каримовдан устун эканини исботлашга тиришади. Чунончи, бир ўринда Каримов Норбувига тегишади, номуссизларча Норбуви устига ташланади. Муаллиф фахр билан ёзади: «Норбуви кучли эди. Каримовни жуда енгилгина суриб, ўзидан анча нарига ўтқазиб қўйди. Норбуви олдида ўзини ожиз сезган Каримов ялинишдан бошқа чора топа олмади...» (185-бет.) Нарироқ бориб сири фош бўлган Каримов Норбувига муҳаббати ҳаққи яна ялинади, Норбуви эса Каримов юзига тарсаки тортиб юборади, Каримов гандираклаб бориб ариққа йиқилади... (263-бет.)

Тўғри, ўзи маккор бўлса-да, жисмоний жиҳатдан аёллардан ожиз эркаклар ҳаётда учраши мумкин, бунақа ҳолатлар адабиётда кўп марта қаламга олинган, ҳаётий мантиқдан келиб чиқиб иш кўрилса бу ҳол ўқувчига асло малол келмайди, «Душман»да эса шундай ҳол фақат синфий мақсадларга қаратилгани учун сунъий чиққан. Умуман, «Душман»да ҳам худди «Қуллар»нинг охирги бўлимидаги каби душман қидириш, душманни фош этиш анчайин юзаки, ясама; бу ҳол ўқувчи эътиборини колхоз қурилиши йилларининг ҳақиқий қийинчилик, мураккабликлари, шафқатсиз ҳақиқатидан четга тортади, уни чалғитади, асар бутунисича колхоз қурилишидаги асосий хавф — душман синф қаршилиги деган сталинча мафкурани тасдиқлашга хизмат қилади. Асар охирида синфий душманлар сири фош этилади, улар ГПУ томонидан қўлга олинади. Шу билан колхоз қурилиши йўлидаги ҳамма тўсиқлар бартараф этилади, жумбоқлар ечилади! Муаллиф ёзади:

«Қишлоқ кўчалари худди байрам тусини олган, ҳамма хуррам, ҳамманинг чеҳрасида баҳор

www.ziyouz.com kutubxonasi

нашъаси акс этарди. Уларнинг юриш-туришларидан, қишлоқ манзарасидан уларнинг ҳамма ифлосликлардан пок этилгани, эркин, қувноқ нафас олаётгани сезилиб турарди. Гузар тўла одам, бутун жамоа бугун шу ерга йиғилган. Бу сафар на муштумзўрдан, на уларнинг ҳимоячиларидан, на зўравонларидан нишон бор! Ҳамма ёқда колхозчилар, батраклар, камбағаллар, янги ҳаётнинг ҳақиқий хўжайинлари! Уларнинг чеҳраларида ҳаёт, ғалаба ва ғайрат ифодаси порларди! Ҳаёт — янги, қудратли, социалистик ҳаёт катта ва кенг қадамлар билан илгариламоқда...» (268-бет.)

«Душман»дан сўнг узоқ йиллар давомида қишлоқ ҳаётидан олиб ёзилган асарлар учун айни шу кичик безакдор хотима бамисоли дебоча ролини ўтади, жамики роман, қисса, достон, ҳикоялар ана шундай шодиёна ва ғолибона руҳ билан йўғрилди.

Кейинги пайтларда аввалари биз эътиқоди бутун, ҳақиқатгўй деб билган адибларимиз шахсияти, уларнинг ҳаққоний, юксак бадиий саналган асарлари ҳақида ҳам жиддий танқидий мулоҳазалар айтилмоқда. Жумладан, ёш ёзувчи Олим Отахонов «Адабиёт ва биз» мақоласида атоқли адиб Абдулла Қаҳҳор ҳақида тўхталиб, у «ҳар қанча истеъдодли бўлмасин замонасоз адиб эди» дейди; унингча, ёзувчи «аксар ҳолларда ўткинчи ақидалар, муваққат мезонлар, юқори доираларнинг кўрсатмаларида уқтириб ўтилган ҳақиқатларга таяниб ижод қилган»; «у жадидлар ҳаракатини ё тушунмаган, ёки мутлақо инкор этган». Ёш ёзувчи танқид тиғини асосан «Сароб» романига қаратади. У ёзади:

«Сароб» — оғир даврда миллий маданиятни ривожлантириш, омманинг онгини уйғотишга бел боғлаган шахсларни ҳалокатга маҳкум синф вакиллари, миллатчилар сифатида кўрсатиш, талқин этиш мақсадида ёзилган асардек таассурот қолдиради. А. Қаҳҳор ўзи айтмоқчи, воқеликка фақат Чехов кўзойнаги билангина эмас, балки айни чоқда (асар ёзилган пайтда) энди-энди ниш ураётган машъум шахсга сиғиниш даврининг жонбозлари — ждановчилик ойнагини ҳам тақиб қараган. У «Чўлпоннинг шеърлари ёшлар юрагига отилган заҳарли ўқ бўлди» деб ёзган, ёза олган адиб сифатида Саидий билан унинг дўстлари тақдирини кўрсатиш орқали янгиликка интилган ва бу йўлда зиддиятли қарашларга эга бўлган жадидлар фаолияти, интилишлари «саробдир» деган ҳукм чиқаради». Сўнгра ёш ёзувчи бу асарнинг ўзбек адабиёти ривожидаги, ёш авлод тарбиясидаги «салбий роли» масаласига кўчиб: «Мана шу тенденциоз асар 20—30-йилларда ўзбек совет адабиётининг шаклланиши ва ривожланиш жараёни нотўғри, бир йўналишдаги ўзанни белгилаб бермадимикин? Ушбу асарни ўқиган ёш авлод борки, то давр ҳақидаги аниқ, ҳаққоний ҳужжатларни ўқимагунича ёки «ақли тўлмагунича» жадидлар, 20—30-йиллар ўзбек зиёлиларининг тақдири хусусидаги нотўғри тасаввурларидан қутулолмайди», — дейди. («Ёш куч», 1989, № 9, 14-бет)

О. Отахоновнинг бу мулоҳазалари адабий танқидчиликда акс садо бера бошлади. Адабиётшунос Наим Каримов «Қутлуғ қон»нинг яратилиши» мақоласида Ойбек романи муҳокамасига оид муҳим архив ҳужжатларини келтиради; маълум бўлишича, Ойбек асарида «жадидизмнинг халқ учун, Совет давлати учун хавфли вакили образини яратмагани» учун қаттиқ танқид қилинган, муҳокамада умуман адабиётимизда миллатчилар «бутун улуғворлиги», бутун қабиҳлиги билан тасвир этилмаган», деган гаплар айтилган... Ойбек мана шундай шароитда «маҳаллий буржуазия билан ҳаммаслак ва ҳамтовоқ жадидларни Абдишукур образида озми-кўпми акс эттиришга мажбур бўлган.» Адабиётшунос олимнинг фикрига кўра, бусиз асарнинг чоп этилиши ҳам, адибнинг омон қолиши ҳам гумон эди; аммо у тарих ҳақиқатидан четга чиқмай, ўзининг буюк эътиқоди, қатъий ижодий принциплари, юксак инсоний фазилатларини намойиш этди. Сўнгра олим Абдулла Қаҳҳор ва унинг «Сароб» романига ишора қилиб дейди: «Бундай фазилатлар 1934 йилдаёқ бошқа йирик ўзбек адибида етишмаган эди» («Ёш ленинчи», 1989 йил, 29 декабрь).

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигининг «Танқид-маърифатли сўз» мавзуидаги давра суҳбатида билимдон, нозиктаъб танқидчимиз Иброҳим Ҳаққулов: «Олим Отахонов «Ёш куч» журнали анкетасига берган жавобида Абдулла Қаҳҳор ижоди билан боғлиқ нозик кузатишларини баён қилган. Биз истаймизми, йўқми, бугун бўлмаса, яна беш-ўн йил ўтгач, бу каби асарлар баҳосини барибир олади ва бу баҳо, табиийки, юқори бўлмайди», — дея О. Отахонов фикрини қўллаб-қувватлайди. («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989 йил 22 декабрь)

«Сароб» романи ва унинг муаллифи хусусидаги бу хил танқидий мулоҳазалар қанчалик ҳақ ёки ноҳақ экани ҳақида батафсил гапириб ўтирмайман. Мен бу ерда фақат масаланинг бир жиҳатига, ушбу мақола мавзуига дахлдор томонига — «Сароб» романининг реализми, унда О. Отахонов айтмоқчи, «ўткинчи ақидалар, муваққат мезонлар, юқори доираларнинг кўрсатмаларида уқтириб ўтилган ҳақиқатларга таяниб ижод қилиш»нинг оқибатлари ва ёзувчининг майли, хоҳиш-истагидан устун турган объектив реал ҳақиқат, асарнинг умуминсоний жиҳатларига эътиборни тортмоқчиман.

«Сароб» ҳақида бир вақтлар кўпроқ кескин танқидий гаплар айтилган эди, кейинги ўттиз йил давомида адабиётшунослик эски бирёқлама вульгар социологизм руҳидаги танқидий қарашларни қоралаш, романни ҳимоя этиш, унинг асл моҳиятини очиш билан банд бўлди. «Сароб»га оид кўп яхши тадқиқотлар майдонга келди. Бироқ бу ҳол «Сароб» ҳақидаги баҳсларга охирги нуқта қўйилди дегани эмас. Роман теварагида яна мунозаралар бўлавериши, танқидий гаплар айтилавериши мумкин. Фақат бундай чиқишлар илмий жиҳатдан асосланган, холис, беғараз бўлса бас. О. Отахоновнинг танқидий мулоҳазаларига таяниб «Сароб»нинг қандайдир жиддий, бугун айтиш мумкин бўлмаган ожиз жиҳатлари хусусида шубҳага бориш, асарга одилона баҳо беришни беш-ўн йил кейинга суриш, келгусида асарга бериладиган баҳо юқори бўлмайди, деб хулоса чиқариш учун менингча асос йўқ. «Сароб»га беш-ўн йил, ҳатто ундан кейин ҳам хилма-хил баҳолар берилавериши мумкин; келгусини кутиб ўтирмай, ҳар хил андиша, шубҳаларга бормай ҳозирнинг ўзидаёқ асар ҳақидаги бор ҳақиқатни айтавериш, ёзавериш мумкин ва лозим. «Сароб» энг кескин танқидларга дош беролган ва бундан кейин ҳам дош бера оладиган роман.

Бугунги кунда ҳеч кимга сир эмас, 30-йилларда қалам тебратган кўпгина улкан сўз усталарида бўлгани каби Абдулла Қаҳҳорда, жумладан, унинг ўша йиллар маҳсули «Сароб» романида ҳам замонасозлик, замонасининг ҳукмрон расмий мафкураси таъсирига берилиш ҳоллари мавжуд. Адибнинг ўзи 1960 йили «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» журналида босилган «Озгина ўзим ҳақимда» сарлавҳали таржимаи ҳолида «Сароб»нинг ёзилиш сабаби ҳақида тўхталиб тўғридан-тўғри шундай дейди:

www.ziyouz.com kutubxonasi

«Буюк бурилиш йили бошланди. Шаҳарда нэпман, қишлоқда муштумзўр жон талвасасига тушди. Тақдир мени шу душман синф вакиллари бўлган эски ва «янги» зиёлилар, ўзини миллат ҳомийси, миллатчи деб атаган бир гуруҳ ватан хоинлари билан учраштирди. Булар билан учрашиш менинг учун, бир жиҳатдан, оғир кўргилик бўлса, иккинчи жиҳатдан, катта мактаб бўлди. Мен бу мактабда социализм душманларининг башарасини кўрдим, буржуа миллатчилигининг синфий моҳиятини яна ҳам чуқурроқ англадим. Қўлимга янги қалам олганимда, дин ва дин аҳлларига қарши болалигимдан бери кўксимда йиғилиб ётган аламни тўкишга қанчалик шошилган бўлсам, буржуа миллатчилиги ҳақида кўрган ва билганларимни тенгқурларимга, бутун халққа айтишга шунчалик шошилдим. Мен адабиёт кураш қуроли бўлишига ҳеч қачон бунчалик зарурат ҳис қилмаган эдим. Чўлпоннинг кўп шеърлари ёшларнинг бағрига отилган заҳарли ўқ бўлганини ҳам (бу жумлани О. Отахонов қўштирноқ ичида кўчирма сифатида келтирса ҳам айнан эмас, ўзгаришлар билан бузиб беради — У. Н).-ўшанда англаганман». «(Адабиётимиз автобиографияси», 1973, 193-бет).

Жуда кўп фактлар, янги кузатиш, тадқиқотлар шундан далолат бераётирки, «буюк бурилиш йили» деб аталган палла А. Қаҳҳор айтганидан ўзгача — мамлакатимиз, совет ҳокимияти тарихида социализмнинг бузилиши, улкан фожиа, мусибатлар даврининг бошланиши бўлган экан; қолаверса, шаҳарда нэпман, қишлоқда муштумзўрларнинг «жон талвасасига тушиши» — сталинча маъмурий-буйруқбозлик системасининг жиддий қўпорувчилик иши оқибати, ленинча янги иқтисодий сиёсат — НЭПнинг йўққа чиқарилиши билан боғлиқ эди; дин ва дин аҳлларига қарши суриштирмай ёппасига уруш эълон этиш, уларга нисбатан алам-ғазаб ёғдириш халқимиз, маданиятимиз, маънавиятимиз учун қанчалик қимматга тушганлиги эндиликда ҳаммага аён; Чўлпоннинг кўп шеърлари «ёшларнинг бағрига отилган заҳарли ўқ» эмас, балки машъум сталинча ғоявий ташвиқот ва тарғибот сеҳрига тушиб қолган одамларни, ҳа, ўша гумроҳ бандаларни ҳушёр торттиришга, кўзини очишга, шафқатсиз синфий кураш руҳида тарбияланган тошбағир кимсалар қалбига ҳақиқат, адолат, эзгулик, чин инсонийлик, мурувват туйғуларини олиб киришга хизмат қилган. Шоирнинг талай шеърлари янги тузумга эмас, Октябрь инқилоби идеалларининг поймол этилаётганига қарши норозилик каби янгради. Кейинроқ Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи аввалги фикридан қайтиб, Чўлпон ижоди хусусида илиқ гаплар айтганлигини унутмайлик. Ёзувчи назарда тутган, «дин ва дин аҳлларига қарши» кўксида йиғилиб ётган алам ҳам, «буржуа миллатчилиги ҳақида кўрган ва билган»ларини тенгқурларига, бутун халққа айтишга шошилиши, бунда «адабиёт кураш қуроли бўлишига» ўзида зўр зарурат ҳис этиши — барча-барчаси 30-йиллар бошларидаги фожеий даврнинг истеъдодли ёзувчи онги, ижодий мезонларига салбий таъсири эди. Бу ҳол, бу кайфият муайян даражада «Сароб» романида ўз ифодасини топди. Романда ёзувчи бир ёқламалик билан бир гуруҳ синфий душман, яширин миллатчилар ташкилоти аъзолари, бу миллатчи буржуазия унсурларнинг инқилоб ғалабаларига қарши уюштирган фитнаси, адабиёт, матбуот соҳасидаги аксилинқилобий ҳаракатларини, кескин фош этишга уринади. Муродхўжа домла образини мустасно қилганда, бу гуруҳ вакиллари, уларнинг ёвуз ниятлари, қўпорувчилик фаолияти бир қадар яланғоч, хийла юзаки берилган, яширин ташкилотга оид тафсилотлар хийла жўн, нўноқ детектив саргузаштларни ёдга туширади. Муаллиф бу ўринларда адабиётни фақат синфий душманга қарши синфий кураш қуролига, уларга нисбатан алам, қаҳр-ғазаб туйғуларини ёғдириш воситасига айлантиради. Ҳолбуки, сўз санъати етук реалист ёзувчи қўлида фақат синфий мафкуравий кураш қуроли эмас, ҳодисаларни, ҳатто ўзи душман деб санаган синф, табақа одамларини ҳам ҳалол, объектив кўрсатиш, ҳаққоний бадиий таҳлил этиш йўли билан уларнинг туб моҳиятини очиб бериш воситасидир. Бахтимизга, «Сароб» фақат душман синф одамларини нуқул қаҳр-ғазаб билан фош этувчи саҳифалардан иборат эмас. Аслида бу хил ўринлар асарда бор-йўғи бир неча саҳифани ташкил этади, холос; ҳатто улар тушириб қолдирилса ҳам роман кўп нарса ютқазмайди. Асарда буржуа миллатчилигини қоралаш, қаҳр-ғазаб бор-у, реалистик асар учун энг асосий нарса — бу ҳодисанинг туб моҳиятини, илдизларини холисона очишга интилиш йўқ. Ёзувчининг даъвосига кўра, миллатчи зиёлилар инқилоб, янги дунё душманлари, ағдариб ташланган ҳукмрон синф малайлари, уларнинг мақсади совет тузумини қўпориш — тамом-вассалом! Эҳтимол, миллатчи деб аталган зиёлилар орасида шу хилдаги аксилинқилобчилар ҳам бўлгандир. Аммо маҳаллий халқ, маҳаллий зиёлилар орасидаги миллатчилик кайфиятлари чоризмдан мерос бўлиб қолган 20-йилларда хийла кучли бўлган шовинистик сиёсатга акс садо тариқасида майдонга келганлигини асло унутмаслик даркор. Романда миллатчиликнинг туб илдизи ҳақидаги мана шу ленинча қарашга — шу асл ҳақиқатга ҳатто имо-ишора ҳам йўқ.

Қизиқ, 30-йилларда вульгар социологизм мафкураси билан қуролланган танқидчилар эътиборини биринчи галда асардаги миллатчилик билан боғлиқ худди ўша нисбатан заиф, яланғоч, қуруқ фош этувчи саҳифалар ўзига тортади ва улар романни бошда «буржуа миллатчилигини фош этувчи асар» сифатида зўр олқиш билан қарши оладилар. Ҳар ҳолда уларда ҳам озми-кўпми адабий савод, фаросат бор шекилли, кўп ўтмай романга муносабат ўзгара бошлайди; «Сароб»да улар илгари ўйлагандан кўра жиддийроқ ва муҳимроқ жиҳатлар борлигини англай бошлайдилар, ҳаммадан бурун асар бош қаҳрамони — улар назаридаги синфий душман, миллатчи Саидийнинг тақдири ва талқини, қолаверса миллатчиларга қарши турган ижобий қаҳрамонлар фаолияти мутлақо қониқтирмайди. «Сароб»га бағишланган муҳокамаларда, қатор тақризларда ёзувчи Саидийга хайрихоҳлик билдиради, «Романнинг бош қаҳрамони Саидий ўта кетган миллатчи бўлишига қарамасдан, ёзувчи уни мақтайди, уни ўқувчига мумкин қадар яхши кўрсатишга, ўқувчини Саидий изидан эргаштиришга тиришади...» (Ҳ. Мусаев); «Саидийга ачиниш туғдириш буржуа миллатчиларига нисбатан нафрат туғдирмайди, балки ҳушёрликдан тойдиришга олиб боради, бу — ёзувчининг хатосидир» (Ю. Султон), дея айюҳаннос соладилар. Бугина эмас, Саидийнинг маъшуқаси Мунисхондаги нурли жиҳатлардан ҳам ўша танқидчилар ғазаб отига минадилар, муаллифнинг миллатчи қизи, миллатчи йигит маъшуқаси «Мунисхонга муҳаббат билан қараши»ни тоқат қилиш мумкин бўлмаган бир ҳол, адибнинг яна бир жиддий ғоявий хатоси деб биладилар.

Ҳолбуки, худди ўша масалада, асарнинг бош қаҳрамонлари Саидий, Мунисхон характери, тақдири, руҳий олами тадқиқи ва талқинидан асарнинг асосий руҳи, реалистик қудрати, умумий реализмнинг сеҳрли кучли намоён бўлган; муаллиф ўз шахсий майли, даврнинг ҳукмрон расмий

www.ziyouz.com kutubxonasi

мафкурасига зид ўлароқ реал ҳодисанинг объектив манзарасини акс эттирган, ҳодисаларни, бу одамларни бор мураккаблиги, мусбат ва манфий томонлари билан холисона кўрсатган; ёзувчи бошда ҳар қанча қоралашга, фош этишга уринмасин китобхон Саидий, Мунисхон типидаги шахслар асли ёмон одамлар эмаслигини, улар давр, мураккаб, зиддиятли муҳит, шароит қурбони бўлганликларини ҳис этади, кўради, беихтиёр уларга ачинади, уларнинг алам-изтиробларига шерик тутинади.

Модомики, 30-йилларда вульгар социологизм оғуси билан заҳарланган адабий танқидчилик «Сароб»ни фақат буржуа миллатчилигини фош этувчи асар деб баҳолаган, кейинроқ асарда ўз баҳо-қарашларига зид ўринларни — миллатчиларга пинҳона бир хайрихоҳликни пайқаб қолиб, ҳамлага ўтган эканлар, бу — тушунарли ҳол, ўша давр шароитида шундай жаҳолат юз берганига ажабланмаса бўлаверади. Аммо бугунги кунда романдаги фақат буржуа «миллатчилигини фош этувчи» заиф ўринларгагина ёпишиб олиб асарни бутунлай рад этишга, уни «20—30-йиллар ўзбек зиёлиларининг тақдири хусусида нотўғри тасаввур» берувчи, «ўзбек совет адабиётининг шаклланиши ва ривожланиш жараёни нотўғри, бир йўналишдаги ўзанни белгилаб берган» асар сифатида қоралашни қандай тушуниш мумкин? Бу ҳам вульгар социологизмнинг, бадиий асар пафоси, моҳиятини ўта жўн, ибтидоий, бирёқлама тушунишнинг бир кўриниши эмасми! 30-йиллар танқидчилиги-ку, гарчи машъум вульгар-социологизм позициясида қатъий турса-да, романда бошқа бир ҳолни — миллатчи, душман синф одами деб аталмиш кимсаларга ажиб бир хайрихоҳликни пайқаб аввал ҳайратга, кейин ғазабга тушган экан, наҳотки, қайта қуриш даврининг билимдон танқидчилари асардаги шу ҳолга бефарқ қарасалар, бу ҳақда озгина ўйлаб кўрмасалар!..

Ҳозирги пешқадам танқидчиларимиз аллақачон «Сароб» романи, «миллатчилик идеологиясини», «миллатчиларни» фош қилувчи асаргина эмас, балки биринчи галда адашганлар фожиасини, сўз санъатининг мангу муаммоларидан бири — инсон табиатига хос ожизликларни, худбинлик иллатларини бадиий тадқиқ этувчи асар эканлигини исбот этганлар. Агар «Сароб» фақатгина буржуа миллатчилигини қораловчи асар бўлганида аллақачон қимматини йўқотган бўларди, хилмахил баҳс-мунозаралар учун озуқ беролмас эди. Ҳатто «Сароб»да миллатчиликни фош этиш билан боғлиқ ўринларга керагидан ортиқроқ урғу бериб юборган Озод Шарафиддинов ҳам «Абдулла Қаҳҳор» китобида «Сароб» романи шунчаки буржуа миллатчилигининг идеологиясини фош қилувчи, буржуа миллатчиларининг разил башараларини очиб ташловчи асар эмас»; «бу масала ҳар қанча муҳим бўлмасин, ҳар қанча долзарб бўлмасин, йирик бир романнинг ғоявий мундарижаси учун асос бўладиган қудратга эга эмас», — деб ёзади. Ниҳоят, «Сароб» романининг асосини ташкил қилувчи ғоявий ният худбинликни ёхуд индивидуализм иллатини бадиий тадқиқ қилишдир» деган ҳаққоний хулосага келади. (61-бет)

Китобхонларнинг бу романни бевосита ўқишдан олган таассуротлари устидаги кузатишлар ҳам шу хулосани тўла тасдиқлайди. Салкам ўттиз йил университетда филолог талабалар билан иш олиб бориб шунга амин бўлдимки, «Сароб»ни илк бор ўқиган бирорта ҳам дидли, зеҳнли китобхон уни асло буржуа миллатчилигини, миллатчи зиёлиларни фош қилувчи асар деб билмайди, балки роман биринчи галда ҳазон бўлган муҳаббат, увол бўлган умр достони, ҳар жиҳатдан кўркам, баркамол, улкан бахтга муносиб ёш қалбларнинг аччиқ фожиий қисмати, руҳий изтироблари ҳақидаги асар сифатида ҳаяжонга солади. Саидий билан Мунисхон муҳаббати, умрининг завол топишида, шубҳасиз, мураккаб зиддиятли даврнинг, улар тушиб қолган шароит, вазиятнинг ҳиссаси, таъсири катта. Айни пайтда киши ҳар қандай мушкул онларда ҳам ўзи, ўз севгиси, эътиқоди, қисмати, оллоҳ инъом этган қобилият истеъдоди олдида масъул; бундай масъулиятдан бўйин товлаш, бу борада салгина бўлсин лоқайдлик, қатъиятсизлик, бундан ҳам ёмони, худбинлик кўчасига кириш, улуғ мақсадлардан чекиниш, энг ёмони, кўра-била туриб ихтиёрни ўзгалар изнига топшириб, разолат билан иттифоқ тутиниш, разолатга кўникиш — инсон боласи учун энг оғир кўргулик, катта фожиа. Асарда биз Саидий ва Мунисхоннинг аччиқ севги ва умр савдоси, изтиробларга, драмаларга тўла қалб дафтари билан танишиб, аламли ўйларга толамиз. Бу жиҳатдан «Сароб» жаҳон адабиётида айни шу хилдаги руҳий фожиалар таҳлил этилган энг етук реалистик асарлар билан бир қаторда туради. «Сароб»дан кейин ҳам ўзбек адабиётида «Сароб» таъсирида, унга эргашиб ёзилган, адашганлар қисматидан ҳикоя қилувчи талай асарлар пайдо бўлди, улар орасида ўқувчиларга маъқул тушганлари ҳам бор. Аммо, очиғи, уларнинг ҳеч бири бу муаммони «Сароб»дагидек умуминсоний дард-алам, қалб драмаси, фарёди даражасига кўтара олмади.

Асарда нисбатан муваффақиятли, жонли чиққан салбий қаҳрамон Муродхўжа домла ҳам шунчаки миллатчи зиёлилар вакили, миллатчилик мафкурасини ўзида ташувчи образ эмас. Аввало у инқилобий алғов-далғовлар даврида чайқалиб ғарқ бўлиш олдида турган оила кемасини, ҳаётдаги мавқеини ҳар боб билан асраб қолишга уринаётган тадбиркор рўзғор бошлиғи, бахтсиз туғилган ёлғиз фарзанди учун ўзгалар бахтсизлиги ҳисобига бахт ато этиш умидида юрган устакор, худбин одам сифатида эсда қолади. Бинобарин, бу образ ҳам муайян ғоявий мақсадларга — миллатчилик мафкурасини фош этишга хизмат қилувчи бир восита бўлгани билан эмас, балки табиий, умуминсоний муаммоларга дахлдор томонлари билан эътиборни тортади.

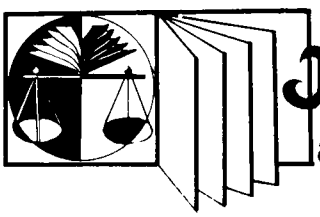
«Сароб»нинг 30-йиллар шароити, машъум ғайриинсоний ҳукмрон мафкура таъсирида битилган анчайин юзаки, реализмдан йироқ ўринлари ҳам мавжуд эканини сира инкор этмаган ҳолда, ундаги чин етук реализм, юксак гуманизм маҳсули бўлмиш етакчи жиҳатларни кўрмаслик, тан олмаслик гумроҳлик бўлур эди.

«Сароб» романида ёрқин, курашчи ижобий қаҳрамонларнинг йўқлиги, борлари эса нисбатан заиф чиққани ҳақида кўп танқидий гаплар айтилган. Бу борада ёзувчини оқлаш учун ҳар хил баҳоналар излаш, мавжуд ижобий қаҳрамонлар ҳам чакки эмас, дея ўзни овунтириш ҳоллари ҳамон давом этади. Бироқ бу хусусда муҳим ҳақиқатни айтишга ҳозиргача ҳеч ким журъат этмай келади. Хўш, қатор танқидчилар назарида душман синф, миллатчи тимсоли бўлмиш Саидийга ва унинг теварагидаги бир гуруҳ шахсларга қарши кураш олиб бориши, уларни тор-мор этиши лозим бўлган курашчи қаҳрамонлар кимлар бўлиши мумкин эди? 20—30-йилларга оид архив материалларидан, ўша йиллари матбуотда босилган, бугунгача сақланиб қолган мунозара материалларидан, кўпдан-кўп мақолалардан маълумки, ҳақиқатан ҳам ҳаётда Саидий типидаги зиёлиларга қарши аёвсиз кураш олиб борган, уларни ер билан яксон этган, кейинроқ қатағон қилинишига замин

www.ziyouz.com kutubxonasi

ҳозирлаган ҳужумкор кучлар бўлган, улар олиб борган кураш ижодий зиёлилар, адабиёт учунгина эмас, умуман халқимиз, жамиятимиз учун оғир кўргулик бўлгани эндиликда ҳаммага аён. Нега буларни яқиндан билган, бевосита улар орасида бўлган Абдулла Қаҳҳор романга шундай курашчилар образини киритмади? Нега романдаги мавжуд ижобий қаҳрамонларда шунақа жангарилик йўқ, аксинча улар анчайин майин-мулойим, Саидийга нисбатан мурувватли одамлар?! Бундай курашчи қаҳрамонларни асарга олиб кирмаслик фақат роман поэтикасининг ўзига хослиги билангина изоҳланмаса керак деб ўйлайман. Ҳар ҳолда Қаҳҳордек реалист санъаткор бу хил расмий ҳукмрон мафкура билан қуролланган, синфий рақибларни асло аямайдиган жангари курашчиларининг ҳақиқий башарасини билган, лоақал холис реалистик савқи табиий сажия орқали беихтиёр англаган. Эҳтимолки, бундай шахсларни асло ижобий қаҳрамон қилиб бериш мумкин эмаслигини, айни пайтда ўша кезлари улар ҳақидаги бор ҳақиқатни айтиш, ифодалаш мушкул эканини тушунган, ҳис этган ҳолда, яхшиси, бундай шахсларни асарга олиб киришдан ўзини тийган бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Балки бу ҳам ёзувчининг гуманизми, реализмга садоқати оқибатидир.

Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар», Ҳамзанинг «Паранжи сирлари», Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» ва ниҳоят, Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб» асарлари орқали ўзбек адабиётида ҳам қарор топган реализмнинг ғоят мўътабар, жозибадор анъанаси — ҳақиқатга садоқат, юксак гуманизм, умуминсоний қадриятларга чуқур эҳтиром, бу мўътабар тушунчаларнинг ҳар қандай шахсий майл, синфий қараш, сиёсий-мафкуравий йўриқлардан устун қўйиш тажрибаси, афсуски, кейинчалик узоқ йиллар сояда қолиб кетди; ҳукмрон ғоялар билан қуролланган, ўз қарашини, мафкурасини бирдан-бир ҳақиқат деб билган, фақат бугунни эмас, «ёрқин келажак»ни ҳам олдиндан кўришга ўзларини қобил сезган аксар адиблар энди ҳаётнинг объектив ҳақиқати устидан зўравонлик қилиш, воқеликни нуқул «революцион тараққиётда» тор синфий нуқтаи-назардан кўрсатиш йўлига ўтдилар, бу йўлдан салгина бўлсин четга чиқиш кескин ҳамлаларга учради. Шу тариқа адабиёт ҳақиқатга, унинг дахлсизлигига эҳтиром, умуминсоний қадриятларни ардоқлашдан иборат реализмнинг энг муҳим принципларидан чекинди. Фақат 60—70-йилларга келиб бу анъана яна ўз қаддини ростлай бошлади. Бу ёғи энди бошқа бир мақоланинг мавзуи...

Ҳикматлар хазинасидан

* * *

Бир файласуфдан сўрадилар:

— Подшо билан сенинг ўртангда фарқ нима?

У жавоб берди:

— Подшо ўз эҳтиросларининг қулидир, мен эса эҳтиросларимнинг шоҳиман.

* * *

Арасту улуғ Искандарга шундай маслаҳат берди:

— Ўз сирингдан бирданига икки одамни воқиф қилма. Мободо сиринг очилиб қолса, кимнинг оғзибўшлик қилганини билмайсан. Икковига ҳам жазо берсанг, айбсиз одам жабрланади. Икковини ҳам кечирсанг, унда сирингни сақлаган одамнинг ҳурматини жойига қўймаган бўласан.

* * *

Афлотундан сўрадилар:

— Бошига кулфат тушган одам қандай юпанади?

Афлотун жавоб берди:

— Доно одам, рўй бериши лозим бўлган нарса рўй берди, деган фикр билан ўзини юпатади. Аҳмоқ одам эса, бошига кулфат тушган одам бир менми, деб юпанади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Мундарижа

ЕДНОМА

В. И. Ленин Миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи тўғрисида . . . 2
Омон Мухторов. Султон Жўрани эслаб . . . 174
Юнус Мақсудов. Улуғлар даврасида . . . 188

ШЕЪРИЯТ

Охунжон Ҳакимов. Балогардонсан . . . 4
Тошпўлат Аҳмад. Меҳру мурувватдан ўт ёққан ғолиб . . . 14
Исмоил Тўхтамишев. Бўйи бастинг қолишмайди бировдан, элим . . . 25
Иқбол. Бўсағадаги ўйлар . . . 28
Инобат Нормуродова. Тонгнинг этагидан тўкилади нур . . . 79

НАСР

Собир Унар. Шаффоф манзил. Ҳикоя . . . 7
Сайёр. Мавж. Қисса . . . 62

МЕРОСИМИЗНИ ЎРГАНАМИЗ. Атоий. Ғазаллар . . . 110
Шерали Турдиев. «Ҳинд ихтилочилари ҳақида» . . . 32

ДРАМАТУРГИЯ Абдурауф Фитрат. Ҳинд ихтилочилари . . . 35

БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ

Жаҳонгир. Икки ҳикоя . . . 17
Илҳом Зойиров. Сирли кеча. Ҳикоя . . . 21
Амрулла Нуриллаев. Менинг насибамда ғариб қисмати . . . 60
Илҳом Исломов. Кўзларнинг расмини қолдиринг кўкка . . . 82

БОЛАЛАР ДУНЁСИ. Тоҳир Қаҳор. Кўзга кўринмас махлуқ . . . 84

ҲИКОЯЛАР ХАЗИНАСИ

Александр Солженицин. Фақирсиз қишлоқ турмас. Ҳикоя . . . 91

ТАРИХИМИЗДАН ЛАВҲАЛАР. Герман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи . 113

ЕЧИМИНИ КУТАЁТГАН МУАММОЛАР

Инсон ва иқтисодиёт. **Нурислом Тўхлиев** билан суҳбат . . . 128
Икром Расулов. Занжир ҳалқалари . . . 167

АСР САДОЛАРИ Исахон Ибрат. Ғазаллар . . . 141

НАВОИЙХОНЛИК

Муҳаммад Али. Эл комин раво айлаб . . . 144
Муҳаммаджон Имомназаров. Ҳақиқат ва Мажоз . . . 147

ҚУРЪОН. Алоуддин Мансур таржимаси . . . 153

АДАБИЙ ТАНҚИД Умарали Норматов. Ҳаёт сабоқлари . . . 176

ТАҚРИЗЛАР

Маҳмуд Сатторов. Йиллар хотираси . . . 197
Салим Ашур. Ҳаяжонли варақлар . . . 199

АТАМАЛАР БУРЧАГИ Бахтиёр Исабеков. Қайси йўлдан борамиз . . . 202
АКС САДО Турғун Мусаев. Ўқитувчига муносабат: Қачон ўзгариш бўлади . . . 204
ГУЛҚАЙЧИ Ҳабиб Сиддиқов. Қарз Ҳикоя . . . 206

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»
№ 4

Орган Союза писателей Узбекской ССР
Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства
ЦК КП Узбекистана, Ташкент—1990

Техник муҳаррир **Ю. Абдуллаев.** Рассом **Ғ. Алимов.** Мусаҳҳиҳ **И. Султонов.**

Редакцияга келган бир босма тобоққача бўлган материаллар муаллифларига қайтарилмайди Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши шарт. Редакция ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. Журнал матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент — П. «Правда» газетаси кўчаси, 41. Ўзбекистон КП МК нашриёти. Обунага монелик кўрсатилган ёки журнал ўз вақтида етиб бормаган тақдирда: Тошкент 700000. Широкая кўчаси, 2. Жумҳурият «Союзпечать» агентлигига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 14.02.90 й. Босишга рухсат этилди 28.02.90 й. Қоғоз формати 70×108 1/16. Р-07717. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма листи № 3. Шартли босма тобоғи 18,2 + 0,35 (зарварақ). Шартли-рангли босма листи 19,95 + 0,25 (зарварақ). Нашриёт ҳисоб листи 20,2. Тиражи 186507. Буюртма 2715. Баҳоси 1 сўм.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмахонаси. Тошкент—П.,«Правда» газетаси кўчаси, 41.

www.ziyouz.com kutubxonasi